

Қ. ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ Өңірлік университеті

Психологиялық-педагогикалық және арнайы беру білім кафедрасы

7М01101 – Педагогика және психология

МАГИСТРЛІК ДИССЕРТАЦИЯ

**Цифрлық білімдік ортада болашақ педагог-психологтардың
коммуникативтік мәдениетін қалыптастыру**

Орындаған: Дүйсенбай Г.Н.
Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент Мамбеталина Алия Сақтағанқызы

Ақтөбе
2023

Мазмұны

Кіріспе	3
1 Цифрлық білімдік ортада болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениетін қалыптастырудың теориялық негіздері	6
1.1 Педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениеті зерттеу көрінісі	6
1.2 Цифрлық білімдік ортада болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениетін қалыптастырудың тиімді жолдары	12
1.3 Болашақ педагог-психологтардың цифрлық білімдік ортада коммуникативтік мәдениетін дамытудың шарттары	17
2 Цифрлық білімдік ортада болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениетін қалыптастырудың тәжірибелік жұмысы	
2.1 Болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениетінің деңгейін анықтау	
2.2 Цифрлық білімдік ортада болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениетін қалыптастыру кезеңі	
2.3 Цифрлық білімдік ортада болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениетін қалыптастырудың нәтижелері және ұсыныстары	
Қорытынды.....	
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.....	
Қосымша (лар)	

Кіріспе

Тақырыптың өзектілігі: Қазіргі қоғамда коммуникативтік іс-қимыл, ынтымақтастық, бірлесе әрекет ету, өзара түсіністік таныту мәселелерін өзектендіретін жаһандық әлеуметтік-мәдени және ақпараттық-коммуникациялық өзгерістер орын алуда. Осыған орай әрине білім беру жүйесі де өзгеруде, атап айтқанда білім беруді ізгілендіру, цифрлық трансформация, тұлғаға қойылатын жаңа талаптар және білім беру үрдісіндегі педагогтердің рөлі болып табылады.

Мемлекет басшысы Қ. Тоқаевтың тапсырмасы бойынша қабылданған білім мен ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған жаңа мемлекеттік заңында айтылған. Онда білім мен ғылымның бәсекелестік қабілеттілігін арттыруға, тұрақты өсу үшін адами капиталды дамытуға жоғарғы оқу орындардың мақсаты әлемдік талаптарға сай мобильді, жаңаны қабылдауға бейім, креативті, сыни ойлай алатын, коммуникативті кәсіби құзыретті жеке тұлғаны қалыптастыру болып отыр[1].

Қазақстан Республикасының Жоғары білім беру жүйесінде білім беруді цифрландыруды дамыту процесі «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын қабылдауына байланысты белсенді жүзеге асырылуда. Қазіргі заманғы мұғалім жаңа цифрлық білім беру ортасы аясында коммуникациялық технологияларды қолдануды және коммуникативтік дағдыларды жүзеге асыруды көздейтін жаңа жағдайларда жұмыс жасауға дайын және қабілетті болуы тиіс. Цифрлық технологиялар жаңа мүмкіндіктер ашып қана қоймай, оқу үрдісіне қосымша талаптар қойып отыр, білім беруді ұйымдастырудың және әдістемелік және коммуникативтік тұрғыдан дамытудың жаңа жолдарын іздестіруді, мұғалімнің жаңа технологияларды меңгеруін талап етеді[2].

Дәстүрлі білім беру ортасының коммуникативтік ресурстар цифрлық ортадағы икемді сызықтық емес коммуникация түрлерімен толықтырылған, мұнда студенттің рөлі айтарлықтай артады. Оқытушы мен студенттің өзара әрекеттесуінің параметрлері өзгерді. Сондықтан педагог-психологтың коммуникативтік мәдениетін жетілдіру бүгінгі таңда жаратылыстану-ғылыми, әлеуметтік-гуманитарлық және техникалық пәндерді меңгерту саласының маңызды ғылыми мәселесі болып табылады.

Психологиялық-педагогикалық ғылым саласында коммуникативті мәдениетті қалыптастырудың философиялық-әдіснамалық аспектісі Г.В. Мұхаметзянова, В.Т. Лисовский, В.А. Разумный, В.Н. Шубкин, А.Г. Харчевтің еңбектерінде қарастырылса, коммуникативті мәдениеттің қалыптасуының әлеуметтік-психологиялық аспектісі А.А. Бодалев, А.Н. Леонтьев, Б. Ф. Ломов, М. И. Лисина, К. Ш. Ханін және басқалардың зерттеулерінде көрініс тапты. Адамгершілік сана мен ізгілікке негізделген қарым-қатынастың байланысын М.С. Каган, И.С. Кон, М.И. Лисина өз еңбектерінде қарастырды[3].

Ғалымдар О.А. Конопкин, Ю.А. Миславский, А.В. Мудриктің еңбектерінде жеке тұлғаның дамуы мен оның өзін-өзі реттеуі, тәрбиелеуі арақатынасына арналған. Оқытушыларды педагогикалық қарым-қатынасқа

дайындау мәселесі Л.А.Аухадеева, К.Н. Волкова, В.Ф. Габдулхаков, В.С. Грехнев, Е.Н. Ильин, В.Г. Казан, И.А. Колесникова және т. б. еңбектерінде қарастырылса, қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың әртүрлі әдістерін Ф. Г. Мұхаметзянова, Р. К. Бикмухаметов, Н. Д. Шилова ұсынды. Ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінің мәселелерін Г.И. Гусейнов, К.М. Мамедов, Ф.Г. Мұхаметзянова және т. б. қарастырды[3].

Қазіргі уақытта педагог-психологтардың коммуникативті мәдениетін қалыптастырудың педагогикалық жағдайларын анықтау үшін жаңа буынның цифрлық білімдік ортада өзін жүзеге асыруына байланысты зерттеулер жүргізудің объективті қажеттілігі бар екені анық.

Осылайша, ғылыми әдебиеттер мен нақты педагогикалық практиканы талдау негізінде бірқатар қарама-қайшылықтар анықталды:

- болашақ педагог-психологтардың коммуникативті мәдениетін мақсатты түрде қалыптастырудағы білім беру практикасының әлеуметтік қажеттілігі мен объективті қажеттілігі мен жаңа цифрлық білімдік ортада білім беру стандартының ерекшеліктерін ескере отырып, осы мәселенің теориялық және әдіснамалық дамуының жеткіліксіз болуы.

- бір жағынан педагогикалық бейіндегі педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениетін қалыптастыру қажеттілігі және екінші жағынан, жаңа буын цифрлық білім беру стандартының ерекшеліктерін ескере отырып, оны қалыптастырудың ғылыми негізделген педагогикалық жағдайларының болмауы.

Аталған қарама-қайшылықтар цифрлық білімдік ортада болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениетін қалыптастыру стандартын іске асыру барысында болашақ мұғалімдердің коммуникативті мәдениетін қалыптастырудың педагогикалық шарттарын зерттеу мәселесін тудырды.

Мәселенің өзектілігі мен қарама-қайшылығын ескере отырып диссертациялық зерттеу тақырыбын «Цифрлық білімдік ортада болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениетін қалыптастыру», - деп таңдауымызға себеп болды.

Зерттеу мақсаты: цифрлық білімдік ортада болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениетін қалыптастыруды теориялық және тәжірибелік зерттеу.

Зерттеу міндеттері:

1. Цифрлық білімдік ортада болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениетін қалыптастырудың теориялық негіздерін қарастыру;

2. Цифрлық білімдік ортада болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениетін қалыптастырудың тиімді жолдары мен шарттарын қарастыру;

3. Цифрлық білімдік ортада болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениетін қалыптастырудың тәжірибелік жұмысын жасау.

Зерттеу әдістері: Цифрлық білімдік ортада коммуникативтік мәдениетінің сипаттау мақсатында зерттеу әдісі қолданылды, сонымен қатар теориялық зерттеулерді талдау жүзеге асырылды. Тәжірибе барысында бақылау жүргізу

және диагностикалау әдістері қолданылды. Даярланған материалдар аясында тәжірибелік жұмыстар жүргізіліп, аталған жұмыстарға талдау жасалды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы цифрлық білімдік ортада болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениетін қалыптастырудың тәжірибелік жұмысы жасалынады.

Зерттеу жұмысының теориялық мәні: зерттеудің теориялық негізін шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеулері, философиялық, педагогикалық, психологиялық еңбектері құрайды.

Зерттеу жұмысының практикалық мәнділігі: бұл зерттеуде цифрлік білімдік ортада болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениетін қалыптастыруды негіздейді.

Диссертация жұмысының құрылымы: диссертация жұмысының құрылымы кіріспе, екі бөлімнен, қорытынды және қолданылған әдебиеттерден тұрады.

1 Цифрлық білімдік ортада болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениетін қалыптастырудың теориялық негіздері

1.1 Педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениеті зерттеу көрінісі

«Мәдениет» сөзі көбінесе әртүрлі халықтардың белгілі бір тарихи дәуірлердегі өмірінің белгілі бір саласын, қоғамның, адамдар тобының немесе тарихи кезеңнің өмір сүру тәсілінің немесе өмір сүру салтының ерекшеліктерін, жекелеген әлеуметтік топтардың немесе қызмет салаларының өмірлік жолын сипаттау үшін қолданылады. Бірақ бұл терминді әркім өзінше түсінеді. Кей адамдар үшін мәдениет - үйреншікті мінез-құлық болса, басқалар үшін бұл мінез-құлық емес, оның абстракциясы болып табылады.

Бүгінгі таңда мәдениет ұғымы діни, ғылыми-техникалық, саяси, экономикалық, физикалық, құқықтық және көркемдік салалары ерекшеленетін екінші сипаттағы әлем ретінде түсініледі. Мәдениеттің сипаттамалық, тарихи, нормативтік, әлеуметтік-психологиялық, генетикалық анықтамалары бар. «Мәдениет» ұғымының біртұтас анықтамасын әзірлеу жолында зерттеушілер үшін басты кедергі мәдени құбылыстардың тұрақты көптігі мен көп өлшемділігі болып табылады. Бұл салаларды фрагментарлық қарастыру мәдениет теориясының дамуын тұйыққа тіреді.

Керісінше, мәдениет ұғымы жүйесінің мәні осы салалардың әрқайсысының болуының қажеттілігін де, тұтастай алғанда бүкіл жүйенің құрылымын да анықтайтын барлық мәдени құбылыстардың интеграциялық қасиетін анықтау мәдени құбылыстарды ашудың кілті бола алады. Мәдениетті жүйе ретінде зерттеу бүгінгі таңда мәдениет құбылыстарының тұтастығын зерттеудің белгілі бір тенденцияларын ашатын бірқатар нәтижелер берді.

Мәдениетті біртұтас және өзін-өзі реттейтін жүйе ретінде қарастырған Л.А.Уайт мәдениет ғылымында жүйелі тәсілді алғашқылардың бірі болып қолданған деген пікір бар. Мәдениет, Л.А.Уайттың ұстанымы бойынша, қозғалысы энергияны тұтыну және басқару арқылы анықталатын динамикалық энергетикалық жүйе.

Л.Уайттың мәдениеттің энергетикалық теориясының маңызды ережелерінің бірі мәдениет жүйесінің Әлеммен энергетикалық диалогқа қатысуы туралы тезисі болып табылады. Әлемнің тұйық жүйесінде термодинамика заңдары басым, оған сәйкес энергия кеңістікте біркелкі дисперсияға ұмтылады, ал Әлемнің құрылымы энтропияның ұлғаюымен қатар жеңілдетуге бейім және шекті жағдайда тепе-теңдік күйі, бұл ғаламның термиялық өлімін білдіреді.

Ғаламның ауқымында көрінетін мәдениет адамға және оның өнімді қабілетіне тәуелділік сапасын жоғалтуы мүмкін. Мәдениет - бұл адам бұйырмаған заңдар бойынша өмір сүретін жүйе. Л.А.Уайт өз еңбектерінде мынаны көрсетеді: «...адамдар мәдени құбылыстардың өмір сүруі үшін қажет, бірақ олардың эволюциясы мен вариациясын түсіндіруде қажет емес». . Уайт Л.А. Избранное: Наука о культуре [Текст] / Лесли Уайт ; перевод с англ. – М. : РОССПЭН, 2004. – 960 с.

Мәдениет дегеніміз бірден түсіну қиын ұғым, өйткені ол адам қызметінің әртүрлі салаларымен байланысты. Сондықтан да әр түрлі мағынада түсіндіріледі. «Мәдениет» ұғымы әртүрлі көзқарастардан, мысалы, социологиялық тұрғыдан белгілі бір функцияларды орындайтын әлеуметтік өмірдің бөлігі ретінде қарастырылса, антропологиялық салада адам қызметінің түрі ретінде), ал философияда мәдениет адамның болмысына қатысты ұғым ретінде, яғни жеке тұлға мен қоғам қағидаларының ұштасуы кезінде пайда болатын құбылыс ретінде түсіндіріледі. Қазіргі кездегі бірқатар зерттеулерде «коммуникация» ұғымы екі немесе одан да көп адамдар арасында мағыналық мәні бар ақпарат алмасу үрдісін білдіреді.

Мәдениет – бұл оның тасымалдаушыларының ойлауында, идеяларында және мінез-құлық ерекшеліктерінде көрінетін белгілі бір қоғамның құндылықтар, нормалар мен символдар жүйесінің қосындысы. Сонымен қатар когнитивті антропологияның өкілдері мәдениетті білім жиынтығы ретінде, яғни мәдениетті тасымалдаушылардың санасында бар материалдық емес бірдеңе ретінде көреді.

Американдық ғалым, интерпретациялық антропологияның негізін қалаушы, Клиффорд Гирц үшін (Clifford J. Geertz), мәдениет - бұл адамдардың мінез-құлық реттелетін механизмдер, "жоспарлар, әдістер, ережелер, нұсқаулар" жүйесі. Және осындай түсінік біз үшін өте маңызды, өйткені мәдениетаралық қарым-қатынастың ситуацияларын, яғни бұл ситуациялардағы адамдардың тәртібін талдауды үйренгіміз келеді. Бұл мағынадағы мәдениет - бұл мінез-құлықты анықтайтын механизмдер. **Гирц К. Интерпретация культур. М.: РОССПЭН, 2004. 560 с.**

Психологиялық және социологиялық әдебиеттерде коммуникация ұғымы анықталады: ақпаратты адамнан адамға беру процесі; әлеуметтік процестерге ықпал ету мақсатында қоғамдағы ақпараттың берілуі мен алмасуы.. Коммуникация ұғымы туралы көптеген пікірлер бар: коммуникацияны қарым-қатынас түрі ретінде түсінуден бастап адамдардың бір-бірін қолдауына дейін. «Коммуникация» термині латын сөзінен шыққан және келесідей мағына білдіреді: байланыстыру; байланыс жолдары (ауа, су және басқа да коммуникациялар); байланыс формасы (телефон, радио), екі немесе бірнеше тұлғалар арасындағы байланыс.

Коммуникативтік мәдениетті зерттеу мәселесіне арналған көптеген зерттеулерде «Коммуникативтік мәдениет» ұғымының мәнін анықтаудың әртүрлі тәсілдері берілген. Қазіргі ғылымда «коммуникативті мәдениет» құбылысын түсінуге байланысты үлкен теориялық білім жинақталған, бұл ұғым ғылыми дискурсқа ХХ ғасырдың 70-80 жылдарында қоғамда ақпарат пен коммуникация мәселесіне қызығушылықтың пайда болуына орай енген.

Исаев И.Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя. М., 2002.

Р.П. Мильруд «Коммуникативтік мәдениет өзінің субъективті мағынасында тұлғаның құрылымын, яғни өзінің психикалық әрекетінде белгілі бір ережелер мен стратегияларды басшылыққа ала отырып, әрекет ететін, қабылдайтын және ақпаратты шығаратын коммуникативті субъектіге жатады»

деп есептейді. **Мильруд Р. П., Максимова И. Р. Современные концептуальные принципы коммуникативного обучения // Иностранные языки в школе. – 2000. – №4. – С.35-40.**

А.А. Деркач және Н.В. Кузьминаның зерттеулерінде коммуникативті мәдениет ұғымы адамға қойылатын белгілі бір талаптар жүйесінде, оның кәсіби-коммуникативтік бағыттылығында нақтыланады. Ал А.В. Мудриктің анықтамасы бойынша коммуникативті мәдениет қандай да бір маман тұлғасының кәсіби мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде «қоғамда қабылданған білімдер, нормалар, құндылықтар мен мінез-құлық үлгілері және органикалық, табиғи түрде және мәжбүрлеусіз әрекет ету қабілетінің жүйесі» болып табылады, мұндай қабілет түрін тұлға іскерлік және эмоционалдық қарым-қатынаста жүзеге асыру» деп түсіндіріледі. **Деркач А.А., Зазыкин В.Г. Акмеология: учебное пособие. СПб.: Питер, 2003. – 256 с.**

Коммуникативті мәдениеттің құрылымы, сонымен қатар оның болуы тиіс құрамдас бөліктерінің мазмұны туралы мәселеде ғалымдар арасында қандай да бір ортақ пікір жоқ. Зерттеушілер коммуникативті мәдениеттің когнитивтік, мотивациялық, ұйымдастырушылық, белсенділік, танымдық, ақпараттық, шығармашылық, эмоционалдық, аксиологиялық сияқты құрамдас бөліктерін атап өтеді. И.Л. Берегова коммуникативті мәдениет құрылымын мағыналы, мотивациялық және тұлғалық-белсенділік компоненттерінің жиынтығы ретінде ұсынады. **Берегова, И.Л. Формирование коммуникативной культуры преподавателя высшей школы. [Электронный ресурс]: <http://www.t21.rgups.ru/doc/1/01.doc>** Ал В.Н. Панкратов өз зерттеулерінде когнитивті-мотивациялық, ұйымдастырушылық-белсенді, танымдық және ақпараттық компоненттер коммуникативті мәдениетті қалыптастыру процесінде үлкен рөл атқарады деп жазады **[Панкратов, В.Н. Манипуляции в общении и их нейтрализация: Практическое руководство; М.: Институт психотерапии - Москва, 2001. - 200 с].**

М.В. Попова жеке тұлғалық маңызды және жеке тұлғалық құндылық ұмтылыстарының, идеалдарының, сенімдерінің, көзқарастарының, ұстанымдарының, адаммен қарым-қатынасының, оның қызметімен, басқалармен қарым-қатынасының, қарым-қатынас процесіне қызығушылықтың, қарым-қатынасқа диалог ретінде қараудың жүйесі болып табылатын жеке тұлғалық құндылық компонентін ажыратады **[Попова, М. В. Психология как учебный предмет в школе / М.В. Попова. - М.: Владос, 2000. - 288 с.].**

Іс жүзінде аталған тақырыпты әрбір зерттеуші коммуникативті мәдениет ұғымын түсініп, осы құбылысқа өзінше анықтама беру қажет деп санайды. Зерттеушінің көзқарасы бойынша, осылай әділетті және автордың ойларын нақты түсіндіруге мүмкіндік береді, бірақ екінші жағынан, бұл тұжырымдама мағынасының бұлыңғырлауына, яғни деморфологизациялауға әкеледі, бұл авторлардың теориялық қалауына байланысты ұғымды субъективті етеді.

Әдетте, коммуникативті мәдениетті қалыптастырудың педагогикалық шарттары, құралдары, технологиялары зерттеледі, коммуникативті мәдениетті қалыптастыру және жетілдіру үшін болжамдар мен қандай да бір үлгілер және

бірқатар іс-шаралар (тренингтер, практикалық сабақтар циклдері, авторлық теориялық лекция курстары) әзірленеді. Көптеген зерттеулер эмпирикалық сипатқа ие, бұл аталған құбылыстың жеке қырларына (аспектісіне) назар аударуды қажет етеді.

Тек кейбір зерттеулер ғана әдіснамалық және теориялық сипатта жазылған. Осындай зерттеулердің ішінде Ю.А. Баженова, Л.А. Аухатдеева, В.Г. Рындак сынды зерттеушілердің еңбектері ерекше назар аударуға тұрарлық. Ю.А.Баженова коммуникативті мәдениет туралы әртүрлі ғылымдар жинақтаған білімдерін біріктіріп, жан-жақты және толық талдау жасауға талпыныс жасады. «Коммуникативтік мәдениет» ұғымын зерттеуде жалпылама ұғым жасау әдісі негізінде пәнаралық байланыс моделі жүзеге асырылды[7].

Кесте 1.

"Мәдениет" және "коммуникация" ұғымдары компоненттерінің арақатынасы

«Мәдениет» компоненттері	ұғымының	«Коммуникаци» компоненттері	ұғымының
Әлеуметтік нормалар мен ережелер жүйесі		Коммуникативтік нормалар мен ережелерді білу	
Өзіне, басқа адамдарға және табиғатқа қарым-қатынасының жиынтығы		Басқалардың коммуникативті қарым-қатынас жағдайын есепке алу	
Рухани қасиеттердің жиынтығы		Басқаларға құнды қарым қатынас	
Материалды және рухани өнімдердің жиынтығы		Коммуникативті идеал	

Ал Ю.А. Баженова психологиялық-педагогикалық зерттеулерді талдай отырып, коммуникативті мәдениетті зерттеудің келесі аталған заманауи бағыттарын бөліп көрсетеді:

- коммуникативті мәдениет тұлғаның сапалық қасиеті ретінде;
- коммуникативті мәдениет педагогикалық бірлесе жұмыс жасаудың шарты ретінде;
- коммуникативті мәдениет педагогикалық процестің маңызды құрамдас бөлігі ретінде;
- коммуникативті мәдениет жалпы мәдениет пен педагогикалық қарым-қатынас мәдениетінің өлшемі, яғни көрсеткіші ретінде[6].

Тақырып бойынша ғылыми әдебиеттерді талдай отырып, зерттеушілердің коммуникативті мәдениетті тұлғаның жалпы мәдениетін анықтайтын негізгі компоненттер арқылы қарастырғанын білдік:

- сөйлеу мәдениеті (сауатты сөйлеу мәдениеті);
- ойлау мәдениеті (танымдық мәдениет);
- сезім мәдениеті (эмоционалды мәдениет) [7].

Коммуникативті мәдениетті зерттеу кезінде көбінесе мотивациялық құндылық, когнитивті, эмоционалды, белсенді компоненттер ерекшеленеді, ал

атаулар мазмұнды сақтай отырып өзгеруі мүмкін. Ғылыми лексикада «Құзырет», «құзыреттілік», «коммуникативті құзыреттілік» ұғымдарының пайда болуы терминологиялық екіұштылықты одан әрі күшейтіп, «коммуникативті мәдениет» және «коммуникативті құзыреттілік» ұғымдарының арақатынасы туралы мәселе туғызды. Бұл мәселеге толығырақ тоқталайық.

Әдебиеттерді талдау «құзырет» және «құзыреттілік» ұғымдарын түсіндіруде бірнеше бағыттар бар екенін көрсетті. И.А. Зимнийдың отандық қызмет теориясы аясында жасаған лингвистикалық-психологиялық бағыты (А. А. Леонтьев, С. П. Рубинштейн) Н. Хомскийдің лингвистикалық теориясынан және оның құзыреттілікпен (сөйлеушінің тілін білуі) мен оны қолдану (нақты жағдайда тілді нақты қолдану) арасындағы түбегейлі айырмашылық туралы ережелерінен бастау алады[8].

Бұл тәсілде құзырет-құзыреттілік ұғымдарының аражігін ажырату потенциалды-өзекті қағида бойынша жүреді. И.А. Зимняның еңбегінде құзыреттілік туралы «білімге негізделе отырып қалыптасатын маңызды жеке қасиет» және «адамның әлеуметтік және кәсіби міндеттерін шешу үрдісінде іс-әрекеті мен мінез-құлқында көрінетін интеллектуалды және тұлғалық тұрғыдан анықталған әлеуметтік-кәсіби сипаттамасы» деп түсіндіріледі [8].

Педагогикалық салаға қатысты емес тұрғыдан алып қарасақ, құзыреттілік дегеніміз - адамның өзіне және қызмет тақырыбына деген жеке көзқарасын қамтитын тиісті құзыреттілікке ие болуы, иеленуі. Осылайша, «құзыреттілік» ұғымы тек когнитивті және операциялық-технологиялық компоненттерді (білім, дағды) ғана емес, сонымен қатар мотивациялық, этикалық, әлеуметтік және мінез-құлық компоненттерін де қамтиды.

Е. С. Романова еңбектерін оқи отырып, құзыреттілік «кәсіби дайындық процесінде қалыптасатын және кәсіби қызметтің мәнін құрайтын функционалдық міндеттерді сәтті шешуге мүмкіндік беретін білімнің, дағдылардың, қабілеттер мен жеке қасиеттердің жүйелі көрінісі болып табылатын қызмет субъектісі» деп анықтама беруге болады.

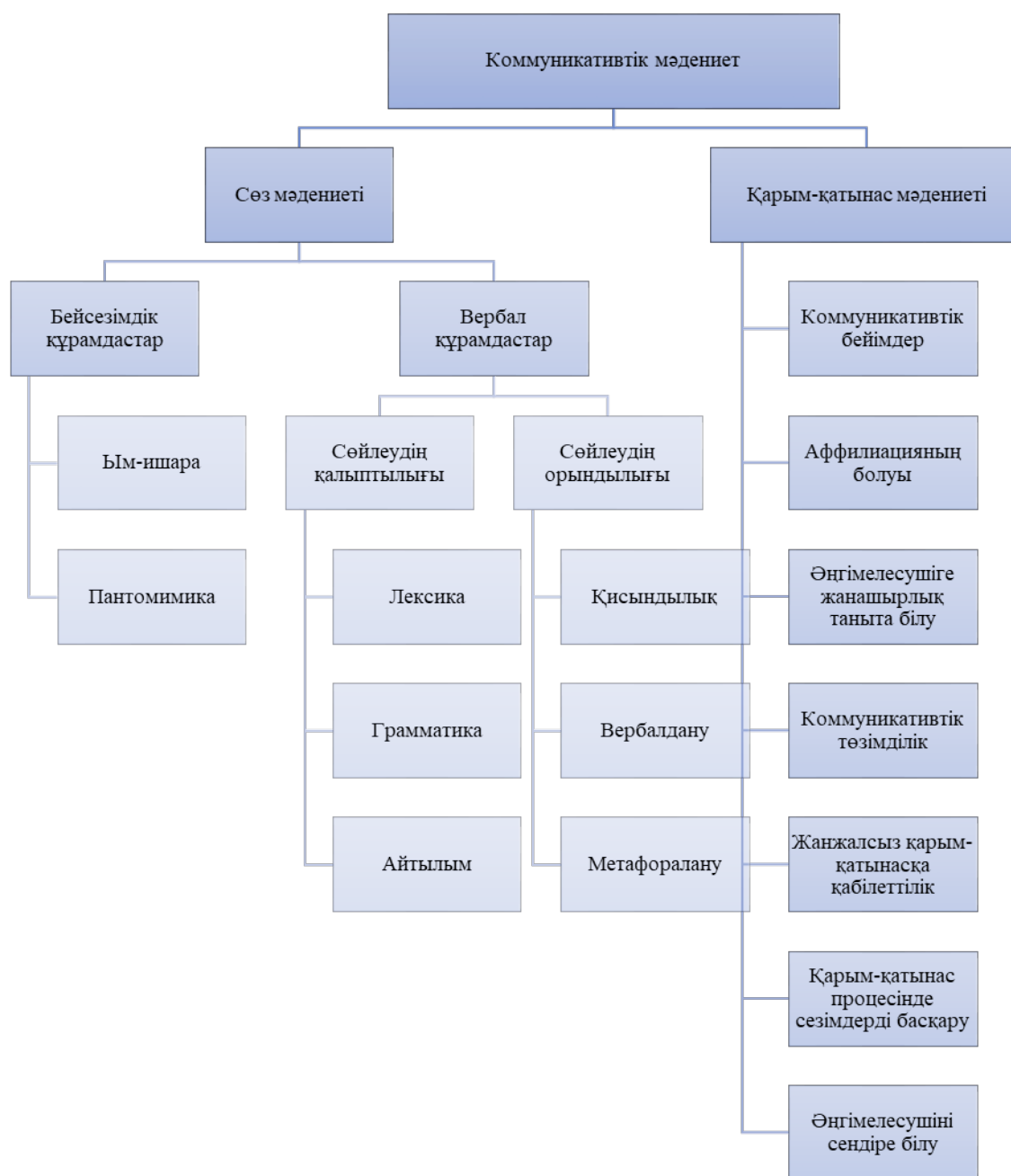
Ю. М. Жуковтың «коммуникативті құзыреттілік ұғымы» ішкі және сыртқы ресурстарды қолдана отырып, тиімді коммуникативті әрекеттерді жоспарлауға және жүзеге асыруға дайындығы мен қабілеті ретінде түсіндіріледі [Болотова, Жуков, 2015].

Ғылыми зерттеулердің жеткілікті қорына қарамастан, «Коммуникативтік құзыреттілік» және «коммуникативтік мәдениет» ұғымдарының арақатынасы туралы мәселе ашық күйінде қалып отыр. Бірқатар зерттеушілер коммуникативті құзыреттілікті коммуникативті мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі деп санайды [Долгов, Попова, Лабодский, 2016].

Аухатдеева коммуникативті мәдениет психология саласында ең көп сұранысқа ие деп жазады. Historical-critical Reviews and Current Researches. 2020, Vol. 9, Is. 5A Veronika V. Kondrashina жалпы кәсіби құзыреттілік [Аухадеева, 2016].

В.Н. Янушевский коммуникативтік мәдениетті құзыреттілік көзқарас аясында қарастырған кезде коммуникативті құзыреттілік туралы айту керек деп есептейді [Янушевский, 2007] [9].

Біздің коммуникативтік мәдениет туралы пікірімізге Дзялошинскийдің көзқарасы жақын, оның коммуникативті құзыреттілігі коммуникативті мәдениетке ие болу өлшемі ретінде қарастырады және «өзара қарым-қатынас жасау жағдайларының белгілі бір аясында тиімді коммуникацияны құру үшін қажетті ішкі ресурстар мен реттеушілер жүйесі ретінде» түсіндіріледі [Дзялошинский, Пилгун, 2018].



Сурет 1. Коммуникативтік мәдениеттің құрылымы

Біздің аталған тақырып бойынша жүргізген зерттеулеріміз құзыреттілік, коммуникативті құзыреттілік, коммуникативті мәдениет ұғымдарының

қоғамның түрлі саласында қолдануға арналған бірыңғай синтетикалық моделі жоқ деген қорытындыға келді.

Болашақ педагогқа ғылымның негізін, оқу және тәрбие жұмыстарын, технологияларының негізін ғана білу аз екендігің А. А. Бодалев, Е. В. Бондаревская, А. А. Вербицкий, Л.С. Выготский, И. А. Зимней, М. С. Каган, В.А. Кан-калик, Г. М. Кожаспирова, А.А. Леонтьев, А.Н. Леонтьев сияқты ғалымдардың ғылыми зерттеулерімен педагогикалық қызмет тәжірибесі көрсетті[10].

Барлық білім мен практикалық дағдыларды білім алушыларға олармен тікелей және тікелей қарым-қатынас жүйесі арқылы ғана беруге болады. Қарым-қатынасты мақсатты жүйе ретінде санап, субъект-субъектілік қызметтегі адамдардың өзара ЖОО-ның білім беру ортасындағы қатнастарың қамтамасыз ететін психологиялық қатынастарды жүзеге асыратын және нақты құралдарды пайдалануының қарастырған жөн. Осыған байланысты болашақ педагогты даярлаудағы стратегиялық маңызды бағыт ЖОО-да оқу процесінде студенттердің коммуникативтік мәдениетін дамыту болып табылады. Мұғалімнің қызметіндегі коммуникативті мәдениеттің маңызы зор, бұл қазіргі ғалымдардың осы мәселеге қызығушылығын тудырады. Коммуникативті мәдениет құрылымдық және функционалдық компоненттердің бірлігін ескере отырып, модельдеу объектісі ретінде теориялық және эксперименттік зерттеулердің зерттеу пәні болып табылады.

Көптеген зерттеушілер (С.Н. Глазачев, И. Ю. Кузнецова, О.Г. Роговая және т. б.) "мәдениет" және "қарым-қатынас" ("коммуникативтілік") ұғымдарын біріктірудің мүмкін емес екенің атап өтіп, "коммуникативті мәдениет" терминін енгізеді, оны қоғам өмірінің феномені, қоғам мәдениетінің бөлігі ретінде қарастырады. оның қарым-қатынасты қамтамасыз ету қабілеті және адамдар арасындағы қарым-қатынас, сондай-ақ адамның әлеммен, табиғатпен қарым-қатынасы. Демек, болашақ мұғалімнің коммуникативті мәдениетін саяси, құқықтық, моральдық және эстетикалық, сондай-ақ адамның дүниетанымының біртұтас негізін құрайтын басқа құндылықтар көрінетін құбылыс ретінде қарастыруға болады[11].

Психологиялық аспектіде болашақ мұғалімнің коммуникативті мәдениеті мінез-құлықта көрінеді. Оқу процесінде студент коммуникация процесін жүзеге асырудың ерекшелігі мен технологиясын игеруі керек. Кәсіби қарым-қатынас түрі ретінде қарым-қатынас адамның сөйлеу әрекетінен басқа, ақпаратты жест-ишара, мимика, поза, интонация түрінде қабылдаудың визуалды және тактильді тәсілдерін қамтиды.

Студенттердің визуалды қарым-қатынасын, атап айтқанда ауызша, паравербалды және вербалды емес қарым-қатынас құралдарын дамыту маңызды; олардың қарым-қатынас стилінде көрінетін қарым-қатынас икемділігін және әлеуметтік қабылдаудың жеткіліктілігін қалыптастыру; өзара әрекеттесу процесінде әзілді қолдануға шақыру; олардың оқушылармен, әріптестермен, әкімшілікпен өзара әрекеттесуінің тиімділігін арттыру. Мәдениетті дамытуды жобалау технологиясын әр студент игеруі керек, өйткені қызықты және жемісті оқу-тәрбие материалдары, белсенді және

прогрессивті әсер ету әдістері дұрыс, тиісті педагогикалық қарым-қатынас қамтамасыз етілгенде ғана нәтиже береді.

Білім берудегі педагогикалық қызметтің, технологияның және ұйымдастырушылық форманың құрамдас бөлігі ретінде жобалау туралы ғалымдардың зерттеулеріне сәйкес (В.П. Беспалько, М. П. Горчакова-Сибирская, Е.С. Заир-Бек, И.А. Колесникова, Н.В. Кузьмина, В.М. Монахов, Е.С. Полат, В. Е. Радионов, А.П. Тряпицына, В.З. Юсупов және т. б.), коммуникативті мәдениеттің дамуын жобалау деп оқу барысында студенттерді шығармашылық қызметті ұйымдастыруды, коммуникацияға дайындау, мақсаттарын түсіну, мазмұнын, әдістері мен құралдарын білуге бағытталғанын түсінеміз. Жобалау мақсатты, тұжырымдамалық, технологиялық және диагностикалық кезеңдерінең тұрады[12].

Ғалымдардың зерттеуін қорытындыласақ, күнделікті өмірде «мәдениет» сөзі мақұлдауды білдіреді, біз бағаланатын фактілерді немесе құбылыстарды жасырын түрде салыстыратын идеал немесе идеалды күйдің болуы ретінде түсініледі. Мысалы, жоғары кәсіби мәдениет, орындаушылық мәдениет, т.б. туралы айтады. Адамдардың мінез-құлқы да сол позициялардан бағаланады. Бірақ олар адамды мәдениетті немесе мәдениетсіз деп бағалағанда, олар білімді немесе нашар білімді адамдарды білдіреді. Барлық қоғамда кейде қарама-қарсы күйге, заңға, тәртіпке, адамгершіліктің жұмсақтығына негізделсе, дәл осылай бағаланады.

Жалпы ғалымдардың зерттеу әдебиеттеріндегі талдау көрсеткендей, зерттеушілердің көпшілігі «коммуникативті мәдениет» ұғымын категориялау кезінде оны құрайтын ұғымдардың мағыналық мазмұнына жүгінеді: «мәдениет» және «коммуникация» деген әртүрлі ғылымдар және ғылыми мектептерде оларды түсінудің кең ауқымы ұсынылған. Демек, бұл құбылыстың көптеген түсіндірмесі бар.

Коммуникативті мәдениет жалпы, кең ауқымды мағынада адамзаттың мәдени мұрасының бөлігі болып табылады. Ұғымдардың айырмашылығына қарамастан, барлық зерттеушілер коммуникативті мәдениет жеке тұлғаның жалпы және кәсіби мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі деп түсініктеме береді. Осылайша, коммуникативті мәдениет адамның жалпы мәдени және кәсіби қалыптасуында жетекші рөл атқарады. Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде жалпыланған түрде коммуникативті мәдениет жеке тұлғаға ғалымдар коммуникативті мәселелерді шешу үшін өзінің психикалық, физикалық, жеке қасиеттерін тиімді пайдалану мүмкіндік беретін білім мен дағдылардың жиынтығы ретінде түсіндіріледі.

Коммуникативтік мәдениет – жеке тұлғаның өмір сүруге дайындығын, өзін-өзі анықтауды, басқалармен үйлесімді қарым-қатынас орнатуды қамтамасыз ететін негізгі мәдениетінің бөлігі. Коммуникативті мәдениеттің элементтеріне: эмоционалдық мәдениет (сезім мәдениеті), қарым-қатынас мәдениеті, ойлау және сөйлеу мәдениеті жатады.

Қарым-қатынас мәдениеті отбасынан қалыптаса бастайды: әлеуметтенудің негізгі агенті бола отырып, отбасы басқа адамдармен қарым-

қатынас жасауға, басқа мәдениетке толерантты қарым-қатынас жасауға және қарым-қатынас орнатуға қабілетті тұлғаның бастапқы бейнесін жасауға шақырылады. Білім беру әлеуметтік институт және әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде қарым-қатынас мәдениетін одан әрі дамытуға елеулі үлес қосуы керек.

Сонымен, жоғары оқу орындарында болашақ мамандардың коммуникативті мәдениетін дамыту әлеуметтік-гуманитарлық пәндерді оқыту шеңберінде жүзеге асырылады, және олар жеке тұлғаның құндылық бағдарлары, адамгершілік көзқарастары, қарым-қатынас мәдениетін, белгілі бір дағдыларды қалыптастыруды қамтитын жалпы мәдени құзыреттіліктерді қалыптастыруға бағытталған.

1.2 Цифрлық білімдік ортада болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениетін қалыптастырудың тиімді жолдары

Студенттердің коммуникативті мәдениетін дамытуды жобалаудың мақсатты кезеңі коммуникацияның қалыптасқан жағдайларын ескере отырып, педагогикалық өзара әрекеттесудің мақсаты мен мотивтерін қалыптастыруға бағытталған. Осы кезеңде шешілетін міндеттерге мыналар жатады:

1) болашақ педагогтің коммуникативтік мәдениетін дамытуға оның жалпы кәсіптік мәдениетінің маңызды сипаттамасы ретінде мақсатты бағдарлауды қамтамасыз ету, оның дамуы жоғары оқу орнында оқыту кезеңінде басталады;

2) мәдениеттің дамуын студенттердің маңыздылығын білуге мүмкіндік беретін ақпараттық кезеңнен қозғалысын көздейтін көп сатылы сабақтас процесс ретінде жобалау педагогтердің білім алушылармен адамгершілік, позитивті оқыту қарым-қатынасы, оны құру тәсілдері, білім алушылардың жеке даму процесінде педагогтердің кәсіби коммуникативтік икемділігімен сипатталатын коммуникативтік мәдениет деңгейін меңгеру;

3) аудиториямен қарым-қатынас стилін қалыптастыру;

4) қызметтің жаңа коммуникативтік жағдайларында қарым-қатынас стилін нақтылау және т.б. мақсатты кезеңде алдағы қарым-қатынасты алдын ала модельдеу және болжау жүзеге асырылады, бұл білім беру процесінің міндеттерін коммуникация аспектісіне аударуға мүмкіндік береді.

Тұжырымдамалық кезең коммуникативті мәдениеттің дамуын одан әрі жобалауды және жобаны практикалық қолдану деңгейіне жеткізуді қамтиды. Бұл кезеңде жобаны іске асырудың стратегиялық маңызды теориялық және әдіснамалық тәсілдері әзірленуде.

Студенттердің оқу барысында коммуникативті мәдениетін дамытудың авторлық тұжырымдамасын негіздеу үшін зерттеудің теориялық негіздері қарым-қатынас мәселесі бойынша философиялық зерттеулер деп есептеледі (М.М. Бахтин, И.А. Ильясова және т. б.), мәдениет теориясы бойынша жұмыстар (В.И. Бакштановский, Л.Н. Коган, Ю.М. Лотман, В.М. Межуев және т. б.), Л.С. Выготский мен оның мектебінің мәдени-тарихи теориясы (А.Н. Леонтьев, А. Р.Лурия), мұғалімнің жеке басын қалыптастыру тұжырымдамалары (О.А. Абдуллин, Н.В. Кузьмина, Н.Н. Кулюткин, Н.М.

Новиков, А.И. Пискунов, В.А. Слостенин, Л.Ф. Спирин), тұлғааралық қарым-қатынастың әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық мәселелерін зерттеу (Г.М. Андреева, Н.П. Еникеева, А.А. Бодалев, Л.А. Петровская, В. П. Симонов және т. б.), [13].

Болашақ мұғалімнің кәсіби дайындығының мазмұнын жобалау және психодидактикалық принцип негізінде білім беру ортасын ұйымдастыру тұжырымдамасы (Э.Г. Гельфман, О.С. Косихина, В.И. Панов, М.А. Холодная және т. б.) және т. б. ғалымдар зерттеген[14].

Студенттердің коммуникативті мәдениетін дамытуды жобалаудың әдіснамалық негізі жүйелік, мәдени, этнопедагогикалық, тұлғаға бағытталған, субъект-субъективті тәсілдер және бірқатар жалпы және жеке принциптер болып табылады. Жүйелік тәсіл негізінде қарым-қатынас процесі өзара әрекеттесудің барлық субъектілерінің жиынтығы ретінде қарастырылады және оқу ақпараты қабылдауға және есте сақтауға ыңғайлы түрде ұсынылатын құралдар мен әдістер тобын қамтиды.

Мәдениеттану тәсілі оқу процесінде мәдениеттің басымдығын танудан тұрады, яғни қарым-қатынас процесінде ұлттық, сөйлеу, мәдени мінез-құлық үлгілерін ескере отырып, коммуникациялық мінез-құлық дамиды. Білім алушы мәдениетті оқып қана қоймай, оны белгілі бір мәдени орта ретінде қабылдап және оны дамытуды жалғастырады, білімді байытады, психикалық бейнелерді қалыптастырады. Мәдениеттану және этнопедагогикалық тәсілдер негізінде білім беру процесінің жұмыс істеуі студенттердің академиялық ұтқырлығын жүзеге асыру болып табылады. Тұлғаға бағытталған тәсіл өзара байланысты ұғымдар, идеялар мен іс-қимыл тәсілдері жүйесіне сүйену арқылы білім алушының жеке басын тану және өзін-өзі жүзеге асыру, оның қайталанбас даралығын дамыту процестерін қамтамасыз етуге және қолдауға мүмкіндік береді [9].

Білім беру ортасының коммуникативтік компоненті, яғни білім алушылар үшін қоршаған ортаның қасиеттерін субъективті құрылымдаудың және оларды өзін-өзі дамытудың субъективті құралына айналдырудың әртүрлі мүмкіндіктерін тудыратын практика кезінде педагогтар мен студенттердің, студенттердің, студенттер мен өзара әрекеттесу тәсілдері ерекше жүйелік қалыптастыру маңызды болып есептеледі: объект-объектті, субъект-объектті, субъект-субъектті (полисубъектті, яғни бірлескен субъект және субъект-генератор).

Болашақ мұғалімдердің жас ерекшеліктерін қарастырайық:

1. Жеткілікті педагогикалық беттік білім деңгейіндегі әлеуметтік-демографиялық топ ретінде жастар жоғары азаматтық әлеуетке ие, өйткені олар азаматтық процестерге ерекше әсер етеді, мобильді және эмоционалды.

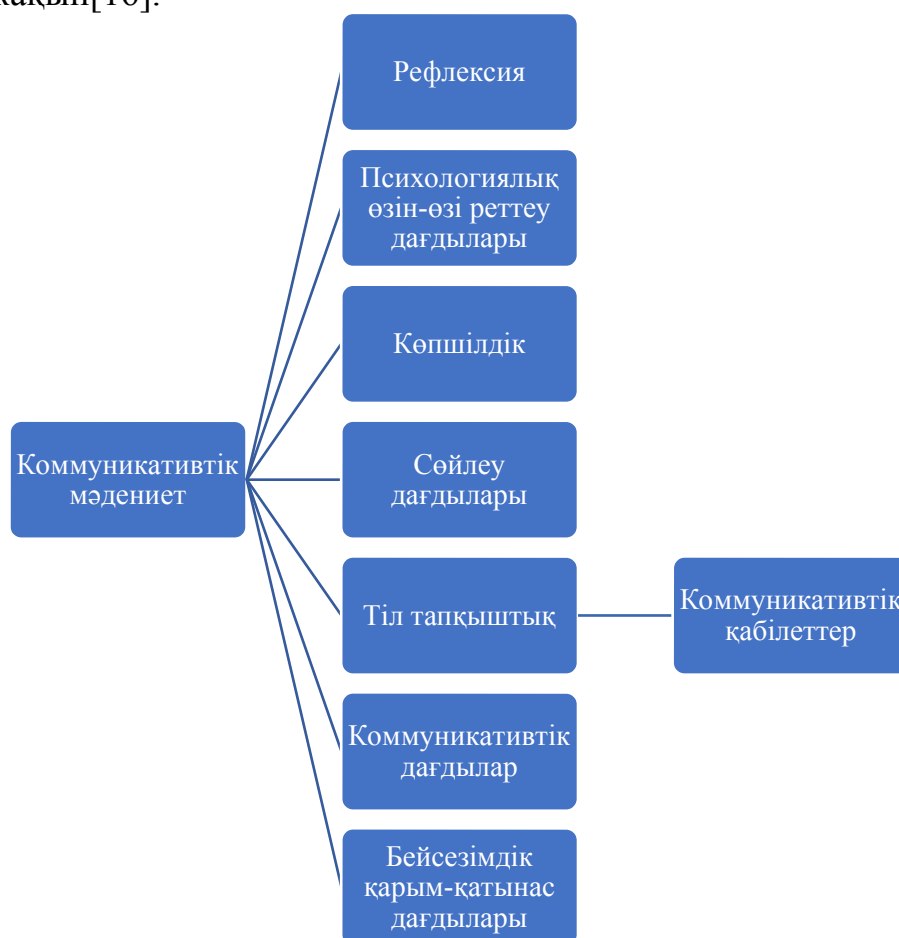
2. Студент жастар қазіргі саяси жағдайдың тұрақсыздығына, радикалды, мемлекетке қарсы құбылыстардың әсеріне ұшырауына байланысты тәрбие мен педагогикалық білім берудің маңызды субъектісіне айналуда.

3. Жастар категориясы жоғары интеллектті потенциал мен ең төменгі өмірлік тәжірибеге ие, бұл болашақ мұғалімнің азамат ретіндегі жеке басының қалыптасуына ықпал ететін білім мен дағдыларды алудың оң негізін құрайды.

Х. Нед Сили «Мәдениетке үйрету» (Seelye, 134б.) кітабында мәдениетті стереотиптерге оқыту барысында қалыптасуы керек, келесі қабілеттер мен ептіліктер туралы жазады:

1. Қабілет үлгіні сипаттау немесе оны өзіне тән субмәдениетке жатқызу мүмкіндігі;
2. Мінез-құлық деректерінде үлгіні білу қабілеті;
3. «Түсіндіру» қабілеті оның басқа да үлгілерге функционалдық қатынас немесе себепті көзқарастарының үлгісі;
4. Нақты ситуацияға болуы мүмкін реакцияны болжау қабілеті;
5. Мақұлданған үлгіні талдау қабілеті;
6. Қорытындылау ретінде келтірілген деректерді бағалау қабілеті;
7. Анализ немесе синтез әдісін көрсету немесе сипаттау қабілеті;
8. Адамның әдеттегі талабын қанағаттандыру үшін қажетті білімді таңдау қабілеті[15].

Бірінші тақырыпта келтірілген мәдениеттің анықтамасы, мәдениетті "білім, наным-сенімдер, өнер, адамгершілік, заңдар, әдет-ғұрыптар және адам қоғам мүшесі ретінде алған кез келген басқа қабілеттер мен әдеттерді қамтитын күрделі тұтастық" деп түсінетін этнографияның және антропологияның негізін қалаушылардың бірі ағылшын ғалымы Эдуард Б. Тайлордың (Edward B. Tylor) анықтамасына жақын[16].



Сурет 2. Коммуникативтік мәдениеттің құрылымдық құрамдастары

Білім беруді цифрландырудағы оқу процесі білім алушылардың оқу-танымдық іс-әрекеттегі оқу мәдениетінің мәнін білім берудің медиалық ауызша және жазбаша сөйлеуінде коммуникативті дағдыларының түбегейлі өзгертеді деп күтілуде.

Болашақ психолог-педагогтарды электрондық білім беру аясында коммуникативті қызметті ұйымдастыруға дайындаудың теориялық және практикалық аспектілерін Н.А.Костикова өз зерттеуінде жақсы түсіндіреді. Автор, мұғалімнің электрондық білім беру ортасындағы коммуникативті іс-әрекетінің әр қырлы сипаты мен күрделі интегративті өзгерістерін ескере отырып, жеке, коммуникативті, құзыреттілік және қоршаған орта тәсілдерінің идеяларын біріктіретін интегративті тәсілді қолдану қажет деп санайды[6,7].

Қоғам дамуының қазіргі кезеңі жоғары білім беру жүйесінде тиімді әрі нәтижелі педагогикалық іс-әрекетті, жеке тұлғаның шығармашылық бағыттылығын қалыптастыруға, рухани-адамгершілік мәдениетін дамытуға бағытталған жоғары оқу орындарының мамандарын даярлауға талаптар қояды, солардың ішіндегі маңызды құрамдас бөлігінің бірі - коммуникативті мәдениет болып табылады.

Т. Н. Волкова, В.А. Кан-калик, Л. М. Митина, И. М. Юсупова сынды бірнеше ғалымдар еңбектерін педагогикалық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру мәселелеріне арнаса, ал Г. Н. Артемьева, С. В. Знаменская, С. З. Еникеева, И. П. Кравченко, И. В. Кузьменко, Н. О. Митрова секілді біраз ғалымдардың зерттеулері студенттердің коммуникативті мәдениеті туралы мәселені көтерді[18].

Коммуникативті мәдениет ұғымын түсіндірудің психологиялық әдістері туралы Б. Г. Ананьев, Г. М. Андреева, И. А. Зимняя, И. Б. Котова, А. А. Леонтьев, Е. И. Рогов, Ю. А. Шерковин сынды психологтар жазды. Олардың пайымдауынша, мұғалімнің коммуникативті мәдениеті - бұл оның кәсіби-педагогикалық мәдениетінің ажырамас бөлігі, педагогикалық қарым-қатынас саласындағы білімнің жиынтығы, бірлесе отырып жұмыс жасауды ұйымдастырудағы кәсіби-педагогикалық дағдыларды жүзеге асыру тәжірибесі, оқушылармен ынтымақтастықта әрі шығармашылық қарым-қатынас жасау тәжірибесі және педагогикалық шындық объектілеріне белгілі бір эмоционалды-құндылық қатынастары [19].

Осындай зерттеушілердің бірі Л.А.Аухадеева мұғалімнің коммуникативті мәдениетін біртұтас педагогикалық үрдіс субъектілерімен бірлесе әрекет ету мен қарым-қатынаста көрінетін жеке-жеке рухани мәдениеттің интегративті гуманистік сапасы ретінде анықтайды және келесідей анықтама береді. Мұғалімнің коммуникативті мәдениеті – оның кәсіби және әлеуметтік-педагогикалық қызметтің функциялары мен міндеттерін жүзеге асырудағы гуманистік бағыты мен жеке шығармашылығының көрінісі [20].

Жоғарыда келтірілген әдебиеттерді талдай отырып, педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениеті ретінде келесі құзыреттерін қалыптастыруға және дамытуға ерекше назар аудару қажет деген тұжырым жасадық:

1. Білім алуға ұмтылып, өсіп келе жатқан адамның ішкі әлеміне ену, бұл адамды алалап, біржақты, теріс көзқарассыз қарау, сол әлемге жеке және эмоционалды түрде жауап беру.

2. Өзіне жеке тұлға болуға мүмкіндік беру және оқушылармен ашық, эмоционалды және рөлдік емес шынайы қарым-қатынас орнату, барлық оқушылар қарым-қатынас жасауды үйренетіндей мүмкіндік жасау.

3. Әр оқушының қызығушылығын ашу және жеке ойын ұстануға мүмкіндік беру.

4. Оқушыларға өздеріне, айналасындағы әлемге деген қызығушылығын қалыптастыруға және сақтауға көмектесу.

5. Оқушыларды басқа адамдардың ішкі әлеміне, кітап әлеміне және басқа да пайдалы қызығушылықтарын ынталандыратын және қолдайтын білім көздеріне бағыттау.

6. Әр оқушыға сезімдері идеяларды, ал идеялары сезімдерді тудыратын тұтас адам болуға көмектесу.

Оқу үрдісінде студенттердің коммуникативті мәдениетін дамыту екі топқа бөлуге болатын бірқатар жағдайларға байланысты:

- сыртқы (педагогикалық) жағдайлар;
- ішкі (психологиялық) жағдайлар.

Психологиялық жағдайларды бірқатар зерттеушілер (И.А. Вишняков, В.С.Мухина, Н.А.Щербакова және т.б.) белгілі бір адамда қасиеттерді қалыптастыру бойынша әлеуметтік әсерлерді қабылдау қабілеті және өзінің белсенділігі барысында жеке ерекшеліктерін көрсете алатын адамның психологиялық сипаттамалары ретінде түсіндіреді [21].

Коммуникативті мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде М.И.Лукьянова, С.Ю.Курганов және басқа зерттеушілер мұғалімнің рефлексивтілігін ерекше бөліп көрсетеді. Рефлексия - талдауға, түсінуге, өзін-өзі тануға бағытталған ойлау (рационалды) процесі, мұнда білім алушы өзінің іс-әрекеті, мінез-құлқы, сөйлеуі, тәжірибесі, сезімдері, күйлері және т.б. туралы ашық сөйлесе алады [21].

А. В. Мудрик жазғандай, рефлексия құрылымына субъектінің басқалардың оған қалай қарайтынын, оның басқаларға қалай қарайтынын түсіну кіреді. Педагогикалық рефлексия мұғалімге өз жұмысына басқа адамның көзқарасы арқылы өз кәсібіне тиісті қатынасты дамытуға мүмкіндік береді. Ол мұғалімнің өзіне деген көзқарасын кәсіби қызметтің субъектісі ретінде анықтайды[21].

Мұғалімнің рефлексиясының жеткіліктілігі оқушылармен қарым-қатынасты реттеуге және педагогикалық қызмет стиліне әсер етеді. Педагогикалық іс-әрекеттің рефлексивті сипаты - оқушылардың іс-әрекетін басқара отырып, мұғалім өзіне және іс-әрекетіне студенттердің көзімен қарайды (және оларды бағалайды). Осындай рефлексивті басқару арқылы мұғалім оқушының көзқарасын анықтап, оның ішкі әлемін, пікірін біле отырып, берілген білім мен пәнге ғана емес, мұғалімнің жеке басына да қатынасын біле алады.

Мұғалімнің коммуникативті мәдениетінің тағы бір психологиялық компоненті ретінде біз педагогикалық икемділікті атап өткен дұрыс болады деп ойлаймыз. Педагогикалық икемділік - мұғалімнің мінез-құлық тәсілдері, ойлау және эмоционалды жауап беру тәсілдері мен міндеттеріне сәйкес келмейтін жағдайлардан оңай бас тартуға және өмірдің өзгермейтін қағидалары мен моральдық негіздерімен проблемалық жағдайды шешудің жаңа, ерекше тәсілдерін жасауға немесе қабылдауға қабілеттілігін анықтайтын күрделі көп өлшемді психикалық білім. Ал мұғалімнің когнитивті икемділігі оқушылармен бірлесе жұмыс жасауды өзгерте отырып, қарым-қатынас жағдайларында қабылдау мен түсініктерді қайта құру қиындықтарын жеңуге мүмкіндік береді. Аффективті икемділік эмоционалды қабылдауды және эмоционалды объектілердің өзгеруіне эмоционалды реакцияны өзгертуге көмектеседі.

Мұғалімнің мотивациялық икемділігі мінез-құлық сипатын өзгертуді талап ететін жағдайларда мотивтер жүйесін жылдам қайта құрылымдаудан көрінеді. Мұғалімнің коммуникативті мәдениетін дамытуға әсер ететін психологиялық қасиеті ретінде К. Муздыбаев пен Т. Н. Щербакова интернационалдылық қасиетіне ерекше басымдық береді[22].

Интернационалдылық дегеніміз - өздеріне жасаған әрекеттері үшін жауапкершілікті өз мойнына алатын адамдарға тән жеке қасиет. Зерттеушілер әлеуметтік жауапкершілік жеке тұлғаның интернационалдылығымен байланысты екенін анықтады. Тұлғааралық қатынастар саласындағы интернационалдылықтың жоғары көрсеткіштері адамның басқа адамдармен ресми және бейресми қарым-қатынастарын бақылауға, өзіне деген құрмет пен жанашырлықты оятуға қабілетті екенін көрсетеді.

Кейбір шетелдік авторлар (Л.Беркович, К. Леттерман) жауапты адамның біржақты пікірде болмайтынын, жауласауға бейім емес, төзімді, көпшіл, сабырлы, парасатты болатынын көрсетті. Мұғалім оқушылардың коммуникативті мәдениетін дамыта отырып, ең алдымен оқушылардың қарым-қатынас пен коммуникативті мәдениетке мотивациялық-құндылық қатынасын қамтамасыз ету, коммуникативті мәдениеттің мәні туралы білім жүйесін қалыптастыру, содан кейін ғана коммуникативті мәдениеттің даму модельдерін жүзеге асырумен айналысу қажет [23].

1.3 Болашақ педагог-психологтардың цифрлық білімдік ортада коммуникативтік мәдениетін дамытудың шарттары

Бүгінгі таңда жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшеліктерінің бірі оқушылардың коммуникативтік дағдыларын қалыптастыруға негізделген. Сондай-ақ, тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым барысында оқушылардың өз ойын жетік жеткізу, еркін сөйлей білу дағдылары қалыптасады. Осыған сәйкес оқыту диалогтық сипатта орын алады. Оқыту мен тәрбиелеудің диалогтық сипаты бастауыш сынып оқушыларының коммуникативтік мәдениетін жалпы мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде қалыптастыру қажеттілігін туындатады. Студенттердің коммуникативті мәдениетін

калыптастыру белгілі бір кезеңдер арқылы жүзеге асады. Педагогикалық жағдайларды Ю.К.Бабанский оқу үрдісінің компоненттері барысында бірлесе жұмыс жасауға өте қолайлы және мұғалімге жемісті жұмыс істеуге, оқу процесін басқаруға және оқушыларға табысты жұмыс істеуге мүмкіндік беретін жағдай ретінде анықтайды[24].

В.Л. Муравьев педагогикалық жағдайда педагогикалық үрдістің жалпы қағидаларына бағынатын педагогикалық қызметті ұйымдастырудың талаптары мен ұсыныстар деп түсіндірсе, Я.Т. Жакупова педагогикалық жағдайлар – қалыптасып жатқан тұлғаның тұлғалық сапасын көрсететін дағдыларды дамытуда оқытудың белсенді субъектілерінің барынша жоғары түрде жүзеге асуына ықпал ететін және оқушылардың оқу-тәрбие процесінің өзара байланысты шараларының кешені деп жазады [25].

Оқыту барысындағы қандай да бір көмекші қарым-қатынас оқушының жеке басының дамуына ықпал етеді. Бұл туралы белгілі зерттеуші К. Роджерс былай деп жазады: «Мұғалім қаншалықты жағымды ахуал туғызса, оқушы өздігінен білім алады, шығармашыл, тәртіпті, мазасыз емес және басқалардың бақылауында болады. Меніңше, біз адамдар арасындағы қарым-қатынастың жаңа саласының пайда болу кезеңінде тұрмыз». Студенттердің коммуникативті мәдениетін дамытуға арналған зерттеулерде білім беру кеңістігінің коммуникативті әлеуетін жүзеге асыруға ықпал ететін педагогикалық жағдайларға назар аударылады.

В.П.Морчкова осындай білім беру процесінің субъектілері арасындағы жағдайлардың ішінде шығармашылық, диалогтық бірлесе жұмыс жасауды аса қажетті жұмыс түрлері деп көрсетеді және жиі ұйымдастыру өте тиімді деп есептейді; студенттің коммуникативті тәжірибесін қалыптастыратын коммуникативті қажеттіліктерін ынталандыратын білім беру ортасының гуманистік және шығармашылық бағытын ажыратады; студенттерді педагогикалық практиканың және оқу-зерттеу жұмысының алуан түрлілігіне араластыру (студенттік ғылыми қоғамға, конкурстарға, олимпиадаларға, шығармашылық іс-шараларға, түлектермен кездесулерге және т.б. қатысу), студенттерді білім беру кеңістігінің әртүрлі құрылымдарының белсенді субъектілері ретінде ынталандыру; олардың өзін-өзі дамытуын, өзін-өзі көрсете білуін барынша қолдау керек деп есептейді [26].

К. Роджерс білімнің студенттер үшін маңызды болатын бес шартын атап өтті:

- 1) оқушы өзін маңызды және өзекті мәселеге тап болған адам ретінде қабылдағанда;
- 2) мұғалім оқушылармен қарым-қатынаста өзінің кім екендігіне сәйкес келетін тұлға ретінде әрекет еткенде;
- 3) білім алушы мұғалім тарапынан оң көзқарас пен шынайы қолдауды сезінгенде;
- 4) мұғалім оқушының ішкі әлеміне нәзік енген кезде, ол сенімін білдіре алады;
- 5) оқушы белгілі бір дәрежеде мұғалімнің өзімен сәйкестігін, қабылдауын және жанашырлығын сезінгенде [26].

Мұнда проблемалық дәрістерді қолдану, коммуникативті мәдениеттің жоғары деңгейін, студенттердің жеке және ұжымдық жұмыс формаларын қажет ететін нақты педагогикалық жағдайларды талдау және шешу сияқты әдістер тиімді болмақ. И.Л. Берегова сипаттаған оқытушы мен студенттердің тең позициясын ұстану - коммуникативті мәдениеттің ажырамас бөлігіне жатады.

Аталған жағдайлар студенттердің іс тұрғысынан маңызды немесе қажетті серіктестермен байланыс орната білуін, нақты адамдармен ынтымақтастық қарым-қатынас жағдайын жасай білуін, әртүрлі жағдайларда сөйлесу тақырыптарын таба білуін, іскерлік немесе эмоционалды қарым-қатынаста, топтық немесе ұжымдық ынтымақтастықта бірлесе жұмыс жасаудың ұтымды тәсілдерін таңдай білуін, мәселеге орай қажетті ұстанымды немесе басқа белгілі идеяларды, білімдерді, әдістерді және т. б. біріктіретін жағдайлар коммуникативті мәселенің шешімін таба білуін дамытады.

Зерттеушілер топпен ынтымақтастықта жұмыс жасау нәтижесіне, оқушы тұлғасына және тұлғааралық өзара әрекетті реттейтін күрделі психологиялық механизмдердің әрекеті нәтижесінде оқу тобының ұжым болып қалыптасуына оң әсері туралы айта отырып, дамытатын рефлексия ретінде маңыздылығын атап көрсетеді, «сол арқылы қатысушының өз іс-әрекетіне қатынасы қалыптасады және түрлендіру қамтамасыз етіледі. Бұл әрекет бірлескен қызметтің мазмұны мен формасына сәйкес жүзеге асырылады» [27].

Н.О. Митрова өз зерттеуінде студенттерді әлеуметтік-бағдарланған іс-әрекетке, нашақорлық, экология, үйсіздік және т.б. байланысты әлеуметтік маңызды мәселелерді шешуге тартуды басқалармен қатар ұсынады. Әлеуметтік-бағдарланған іс-әрекеттерге қатысу нәтижесінде студенттер коммуникативті мәдениетті меңгеру қажеттілігін сезінеді, ынтымақтастық атмосферасын, өзара сенім, қарым-қатынаста өзара түсіністікті жеткілікті түрде құру қабілетін игереді, қарым-қатынаста туындайтын қарым-қатынас процесі, психологиялық кедергілер және адекватты нұсқасын табу сияқты проблемаларды жеңе алады. Мұндай оқыту түрлері оқу материалын жақсы игеруге, әрбір жеке тұлғаның толыққанды дамуына, оқушылардың жаңа мүмкіндіктерін қалыптастыруға және әлеуетті мүмкіндіктерін көрсетуге ықпал етеді. Демек, оқушылар тобында қолайлы психологиялық климат құру педагогикалық жұмыстың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады [28].

Сыртқы (педагогикалық) жағдайлармен қатар, оқушылардың коммуникативтік мәдениетін дамытудың маңызды, ішкі (психологиялық) жағдайлары да бар.

Қазіргі кезде болашақ мұғалімнің коммуникативті мәдениетін қалыптастыру мәселесі аса маңызды болып тұрғаны анық. Жаңа білім беру бағдарламаларында оқыту мен тәрбиенің негізгі нәтижелері ретінде білім алушының жеке, танымдық, реттеуші, кәсіби, коммуникативті қабілеттерін дамыту бағыттары ерекшеленетіні кездейсоқ емес. Жалпы мәдени, кәсіби коммуникативтік құзыреттіліктерді игере отырып, болашақ мұғалім әлеуметтік және кәсіби өмірдің әртүрлі салаларын жақсы игереді, әріптестерімен ұжымда толерантты (төзімді) бірлесе жұмыс жасау дағдыларын тез игереді, тұлғааралық

және іскерлік байланыстар орнатуды үйренеді, жеке тұлғаны түсіну және қабылдау қабілетіне ие болады.

Ю.А.Баженова және В.Г.Рындак секілді зерттеушілер қазіргі қоғамда болып жатқан интегративті және гуманитарлық құбылыстар «коммуникативті мәдениет» ұғымының өзгеруіне және дамуына, оның мазмұнының толықтырылуына, сондай-ақ «коммуникативті мәдениет феномені біртіндеп құрамдас бөліктен, қарапайым мәдениеттен және коммуникациядан біртіндеп өзгеріп тәуелсіз ғылыми тұжырымдамаға айналады» деп санайды[28].

Дегенмен, соңғы уақытта коммуникативті мәдениеттің даму деңгейін бағалау критерийлерінде аталған көрсеткіштердің өзгеруі байқалады. Егер бұрын мұғалімнің сыпайылық, мәдениеттілік, әдептілік, педагогикалық икемділік, т.б. қасиеттері қарастырылса, енді коммуникативті мәдениетті қалыптастырудың көрсеткіштері ретінде мұғалімнің гуманистік қағидаларды ұстануға және қарым-қатынас дағдыларының жоғары деңгейін көрсетуге мүмкіндік беретін тұлғалық қасиеттері ажыратылады.

Көбінесе бүгінгі күні оларға эмпатия, сәйкестендіру, децентрация, рефлексия, толеранттылық, белгісіздікке төзімділік, бірлесе әрекет етуге басымдылық беру және т.б. жатады. Осының барлығы мұғалімнің коммуникативті мәдениетінің қалыптасу үдерісінің «уақыт сынақтарының призмасы» ретінде қарастырылып, дамудың жаңа кезеңіне қарай өтетінін көрсетеді. Бүгінгі таңда басты назар тұлғаның дамуына, оның гуманистік, аксиологиялық, акмеологиялық әлеуетіне, яғни жалпы адамзаттық құндылықтарға ерекше назар аударып, қарым-қатынастың диалогтық формасына дайын болу сияқты мәдениетке басымдық берілуі керек.

Сондай-ақ, соңғы жылдардағы жұмыс тәжірбиесі көрсеткендей коммуникативті мәдениеттің құрылымын сипаттау кезінде мұғалімнің кәсіби қызметінде электрондық байланыс құралдарын қолдануға дайындығын сипаттайтын инфокоммуникациялық компонент барған сайын ерекшеленетінін атап өткен жөн.

Зерттеушілер «коммуникация» және «коммуникативтілік» ұғымдарының өзара ұқсастығы туралы мәселені көтеретін «ақпараттық-коммуникациялық / ақпараттық-коммуникативтік мәдениет» ұғымдарының ара-жігін ажырату үшін зерттеулер жүргізді. Нақтырақ айтқанда, «коммуникация» ұғымы тұлғааралық және топтық қарым - қатынас саласы зерттелгенде, ал «коммуникативтілік» - байланыс арналары мен құралдарымен қатысты процестер қарастырылған кезде қолданылады. Алайда, адамдардың қарым-қатынас барған сайын жанама бола бастайды, цифрлық қолдау көрсететін коммуникативті бірлесе әрекет ету үлесі артып келеді, бұл институционалды және институционалды емес ортада ұғымдардың сөзсіз жақында суына әкеледі. Олар көбінесе бір-бірінің орнына қолданылады, өйткені «бұл анықтамаларды нақты бөліп көрсету қиын» деп жазады Дзялошинский (Пилгун, 2018).

Болашақ педагогтың коммуникативті дағдыларын қалыптастыру процесіне электрондық білім беру ресурстарының әсері туралы А.Е. Войскуновский, В.Я. Ляудис, И.Н. Розина, С. Мозар, М. Вархауэр сынды зерттеушілер өз еңбектерін арнаған. Е.С. Полат және И.В. Воронина аталған

мәселеге арналған зерттеулерге талдау жүргізе келе электронды білім беру ресурстары болашақ педогогтар мен психологтарды дайындау және қайта даярлау процесінде коммуникативті дағдыларды қалыптастыруда жаппай қолданылып отырмағандығы туралы жазады.

И.В. Воронина «Коммуникативті дағдылардың жоғары деңгейін меңгерген және компьютермен тікелей байланыс арқылы білім беруге дайын» мұғалімдерге деген қажеттіліктің әлі де болса бар екендігін көрсетеді [Воронина, 2018].

Т.Е.Алексеева, Е.С. Полат, Р.К. Потапова, Е.В. Сапонова сынды зерттеушілер болашақ маманның коммуникативті дағдыларды қалыптастыру үшін электрондық білім беру ресурстарын пайдалану негізінен лингвистикалық және ақпараттық мамандықтардың мұғалімдері үшін өте маңызды екендігі туралы бірқатар еңбектер жазған[29].

Кесте 2.

Коммуникативті мәдениет компоненттері

Коммуникативті мәдениет компоненттері		
Коммуникативті мәдениет түсінігінің мазмұнын сипаттайтын элементтер туралы түсініктермен, тұлғааралық қарым-қатынас негіздері туралы идеялармен; мазмұнды элементтерінің қатарына кіретін қарым-қатынас субъектілерінің әртүрлі тараптары мен формаларына сәйкес келетін, күрделі жүйе ретінде қарым-қатынас мәдениеті туралы түсініктермен сипатталады.	Коммуникативті мәдениеттің эмоционалды бағлаушы компоненті тұлғаның эмоционалды танымдық сипаттамаларымен байланысты. Бұл компоненттің танылу формалары тұлғаның бағалаушы пайымдамасы, көзжетімі және сезімі болып табылады.	Коммуникативті мәдениеттің тәртіптік компоненті адамның басқа да адамдарға қатысты әрекеттерінде және қылықтарында байқалады. Бұл әрекеттердегі коммуникативті мәдениеттің қалыптасу деңгейі тұлғаның өнегелілігімен, акпейілділігімен, не нәрсеге немқұрайлы қарамауымен, дұрыс көзқарасымен байқалады.

Электрондық білім беру ресурстары оқу және жазу дағдыларын қалыптастыру, монологиялық және диалогтық сөйлеу дағдыларын жетілдіру, мәдениетаралық қарым-қатынасты қалыптастыру үшін қолдануда аса тиімді болып табылады.

Дегенмен, оқытылатын пәнге қарамастан, барлық педагог заманауи цифрлық білім беру ортасында жұмыс істеу үшін коммуникативті дағдыларды қалыптастыру қажет. Қазіргі уақытта аталған мәселеге байланысты зерттеу жұмыстары саусақпен санарлық. Солардың ішінде М.Е.Вайндорф-Сысоеваның докторлық диссертациясы цифрлық оқыту жағдайындағы қызметке педагог кадрларды кешенді даярлау мәселелеріне арналған зерттеуі құнды зерттеулер қатарына жатады.

Сонымен аталған мәселе бойынша жазылған зерттеулерді талдай келе, болашақ мұғалімнің коммуникативті мәдениетін қалыптастыру тұрғысынан келесі аталған психодидактикалық шарттарды анықтадық:

- білім беру үрдісінің барлық субъектілерінің коммуникативті мәдениеттің мәнін болашақ мұғалімнің жалпы кәсіби мәдениетінің маңызды сипаттамасы ретінде түсінуін қамтамасыз ету, оның қалыптасуы жоғары оқу орнынан басталады.

- оқыту курстарын оқу үрдісіне енгізуді ұйымдастыру кезінде психодидактикалық тәсілді енгізу: жалпылау принципі негізінде дидактикалық және психологиялық мазмұнды интеграциялау, оны іске асырудың инновациялық диалогтық әдістерін әзірлеу;

- психодидактикалық білім беру ортасын құру, оның мәні, ең алдымен, интеграцияланған білім беру бағдарламалары мен оқыту технологияларының қамтылуымен анықталады;

- педагогтың коммуникативтік мәдениетін қалыптастыру идеяларын екі айқындаушы мақсатты бағытта енгізу: бір жағынан оны білім алушылармен тиімді ынтымақтастықта жұмыс жасауға дайындау, екінші жағынан педагогты білім алушылардың коммуникативтік мәдениетін қалыптастыруға дайындау.

- университеттің психодидактикалық мазмұны жүйесінде болашақ мұғалімнің коммуникативті мәдениетін қалыптастыру бірнеше деңгейге сәйкес жүреді және студенттердің алғашқы ақпарат алу кезеңінен бастап коммуникативтік мәдениетінің дамуын көздейді, бұл оларға мұғалімдер арасындағы адамгершілік, жағымды педагогикалық қарым-қатынастың маңыздылығын білуге және студенттердің тұлғалық даму процесінде мұғалімдердің кәсіби коммуникативті икемділігі көрінетін коммуникативті мәдениет деңгейін меңгеру үшін оны қалыптастыру жолдарын анықтауға мүмкіндік береді;

- білім беру үрдісінде белсенді және интерактивті білім беру технологияларын қолдану және т. б.

- болашақ педагогтың оқу-кәсіптік қызметтегі тиімді ұстанымын өзектендіретін жеке білім беру әдістерін енгізу білім беру процесін (тапсырмалардың күрделілік деңгейін, қызметті жүзеге асырудың құралдары мен тәсілдерін таңдау) студенттің кәсіби-тұлғалық даму ерекшеліктеріне бейімдеуді көздейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Об утверждении Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы. Әділет. Сайт Министерства юстиции Республики Казахстан.
2. Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттары. – 01.11.2018: URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017669> (қаралған күн: 25.11.2019).
3. Лыкова И.В. Информационно-коммуникационно-технологическая компетенция (ИКТ-компетенция) // Молодой ученый. – 2014. – № 4. – С.1016-1018.
4. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Д.Б. Богоявленская – М.: Издательский центр «Академия», – 2002. – 320 с.
5. Андриенко, Е. В. Развитие коммуникативной компетенции учащихся в профильном обучении / Е. В. Андриенко // Педагогическая наука и образование. — 2010. — №11.
6. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М., 1998.
7. Мижериков В.А., Ермоленко М.Н. Введение в педагогическую деятельность: учеб. пособие. – М.: Пед. общество России, 2002. – 268 с.
8. Маклаков А.Г. Общая психология. СПб., 2001.
9. Аухадеева Л.А. Прогностическая модель формирования коммуникативной культуры современного педагога // Преподаватель XXI век. 2016 г. № 1. 2016. С.41-51.
10. Болотова, А. К., Жуков, Ю. М. Психология коммуникаций : моногр. / Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». М.: Изд. дом Высшей школы экономики. 2015. 495 с.
11. Нечаев В.В., Нечаева Н.В. Когнитивно–ментальная информационная деятельность человека // Информационные и телекоммуникационные технологии. 2013. № 17. С. 61-74.
12. Костикова Н.А. Практические аспекты подготовки будущих педагогов к организации коммуникативной деятельности в электронной образовательной среде // Образовательный вестник «Сознание». 2019. № 7. С. 13–19.[Электронный ресурс]. – URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/prakticheskie-aspekty-podgotovki-buduschihpedagogov-k-organizatsii-kommunikativnoy-deyatelnosti-v-elektronnoy-obrazovatelnoy-sred>.
13. Романова Е.С. Психолого-педагогическое сопровождение процесса профессионализации студентов // Высшее образование в России. 2012. № 8-9. С.61-66.
14. Hall E. T. Beyond Culture. – New York: Doubleday, 1996.
15. Trompenaars F. Riding the Waves of Culture: Understanding Culture Diversity in Business. – The Economist Books, 1993.

16. Hofstede G. Cultures and Organizations: Software of the Mind. – London: McGraw – Hill, 1991.
17. . Дзялошинский И.М., Пильгун М.А. Культура коммуникаций в условиях цифровой и социокультурной глобализации: глобальный и региональный аспекты : монография : [в 3 т.] / М.: Белый ветер. 2018.
18. Долгова В. И., Попова Е. В., Слабодских Н. В. Феномен коммуникативной культуры в психолого-педагогической литературе // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2016. Т. 44. С. 232–238.
19. Коджаспирова, Г. М., Коджаспиров, А. Ю. Педагогический словарь. — М.: Издательский центр «Академия», 2003. — 176с.
20. Гойхман О.Я., Надеина Т.Н. Основы речевой коммуникации. М., 1997. 272 с.
21. Аухадеева Л.А. Прогностическая модель формирования коммуникативной культуры современного педагога // Преподаватель XXI век. 2016 г. № 1. 2016. С.41-51.
22. Зимняя И.А. Педагогическая психология. Ростовна-Дону, 1997. С. 420-453.
23. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. М., 1987. 190 с.
24. Леонтьев А.А. Психология общения. М., 1999. 365 с. [5] Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя. М., 1998. С. 28-86.
25. Основы педагогического мастерства / Под ред. А.И. Зязюна. М., 1989. С. 136-167.
26. Рындак В.Г.Баженова Ю.А. Методолого-теоретический аспект генерализации феномена коммуникативной культуры в педагогической науке // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. 2016. С.4-10. [Электронный ресурс]. - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodologo-teoreticheskiy-aspekt-generalizatsii-fenomena-kommunikativnoy-kultury-v-pedagogicheskoy-nauke>
27. Янушевский В.Н. Речевая компетентность в коммуникативной культуре педагога: практико-ориентированная монография // Ульяновск: УИПКПРО. 2007 г. 80 с.
28. Зимняя И. А. Компетентностный подход. Каково его место в системе современных подходов к проблемам образования? (теоретико-методологический аспект) / Высшее образование сегодня. 2006. № 8. С. 20-26.